

Adrian Uljasz
Rzeszów

CZASOPISMA WYZNANIOWE NA STRAŻY POLSKOŚCI. Z PRZESZŁOŚCI PRASY LUTERAŃSKIEJ I KALWIŃSKIEJ DO 1939 ROKU

Istotny problem badawczy dla specjalistów w zakresie historii ojczystej stanowią dzieje mniejszości religijnych na ziemiach polskich. Bezcennym źródłem informacji na ten temat są czasopisma wyznaniowe. Przeszłość prasy to zarazem samodzielne zagadnienie, chętnie podejmowane przez bibliologów.

Zasygnalizowany problem zostanie omówiony poniżej, na przykładzie periodyków prasowych dwóch mniejszości wyznaniowych: ewangelików obrządku augsburskiego (luteran) i reformowanego (kalwinistów) od początków polskiej prasy ewangelickiej w XIX wieku do września 1939 roku. Przedmiot rozważań będą stanowić czasopisma wydawane w języku polskim, reprezentujące zarazem orientację kulturalną i polityczną polską. Odrębny temat to historia polskich pism protestanckich odmiennych obrządków niż luterański i kalwiński, a także periodyków reprezentujących orientację niepolską drukowanych po polsku lub w innym języku. Za jeszcze inną kwestię trzeba uznać dzieje protestanckich kalendarzy.

W przedrozbiorowej Polsce nie powstało żadne czasopismo ewangelicko-augsburskie. Przyczyną było ogromne osłabienie rodzimego protestantyzmu wskutek kontrreformacji. Proces odbudowy środowisk protestanckich, do jakiego doszło w tolerancyjnej dobie Oświecenia, został przerwany przez rozbiory. Na ziemiach polskich podzielonych przez zaborców ewangelicyzm rozwijał się odrębnie, w różnych warunkach. Najkorzystniejsze znalazł z początku pod panowaniem rosyjskim, ponieważ władze zaborcze kojarzyły go z niemieckością mającą sprzyjać osłabianiu narodowości polskiej. Wbrew temu proces polonizacji napływających kolonistów niemieckich i ich potomków odbywał się bardzo szybko, zwłaszcza w miastach, a szczególnie w Warszawie¹.

¹ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2008, s. 11.

W pierwszej połowie XIX wieku w Warszawie i innych miastach żyło wielu ewangelików obcego pochodzenia, ale już spolszczonych. Potrzebowali polskiego słowa, mówionego i drukowanego. Środowisko to reprezentował ks. Leopold Marcin Otto². Urodził się 2 listopada 1819 roku w Warszawie. Pochodził ze spolonizowanej rodziny szlacheckiej wywodzącej się od francuskich hugenotów. Ojciec duchownego, Jakub Otto, był uczestnikiem powstania kościuszkowskiego i kapitanem artylerii Wojska Polskiego. W latach 1840–1844 Leopold Otto studiował teologię na uniwersytetach w Dorpacie i Berlinie. Studia ukończył w Berlinie. Po powrocie do kraju został ordynowany w 1844 roku w Warszawie. Przez kilka miesięcy pracował jako wikariusz w Kaliszu, w latach 1844–1849 był proboszczem w Piotrkowie, a 16 sierpnia 1849 wybrano go na drugiego pastora parafii luterańskiej w Warszawie. Pełniąc posługę kapłańską w Warszawie, prowadził intensywną działalność społeczną i patriotyczną. Był współorganizatorem nabożeństw patriotycznych w kościele Świętej Trójcy w 1861 roku. W listopadzie 1861 trafił do więzienia w Cytadeli pod zarzutem udziału w pogrzebie arcybiskupa Antoniego Fijałkowskiego i sympatyzowania z ruchem narodowym. W kwietniu 1862 roku pastora zwolniono dzięki staraniom rodziny, ale pozostawał pod nadzorem policyjnym. Funkcję duszpasterza mógł ponownie wykonywać od września, po interwencji Aleksandra Wielopolskiego³.

Pomimo wcześniejszych represji, Leopold Marcin Otto nadal prowadził działalność patriotyczną, choć pozbawioną charakteru politycznego. Jej przejawem było wydawanie pierwszego czasopisma luterańskiego na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w języku polskim, dwutygodnika „Zwiastun Ewangeliczny”, którego pierwszy numer ukazał się 15 stycznia 1863 roku, dzięki zezwoleniu uzyskanemu od władz rosyjskich, w przededniu wybuchu powstania styczniowego⁴. Pismo wydawała firma Gebethner i Wolff, której właściciele byli polskimi ewangelikami⁵. We *Wstępny*

² W. Gastpary, *Polskie czasopisma ewangeliczne aż do drugiej wojny światowej*, „Rocznik Teologiczny ChAT”, R. 17, 1975, z. 1, s. 89.

³ J. Narzyński, *Otto Leopold Marcin (de Otto, von Otto) (1819–1882)*, pseud. Dr Marcin Mazur, Marcin Mazur, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: *PSB*), t. 29/4, z. 103, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 637. Zob. też: T. Stegner, *Bóg, protestantyzm, Polska. Biografia pastora Leopolda Marcina Otto*, Gdańsk 2000. Szczegóły nt. aresztowania i uwolnienia duchownego można znaleźć także w następującej publikacji: E. Szulc, *Ks. Leopold Otto (aresztowanie i uwolnienie)*, w: *Kalendarz Ewangelicki*, R. 81, 1968, s. 101–114. Zob. też: J. K. Janowski, *Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, t. 3, *Czasy przedpowstaniowe 1854–1862*, Warszawa 1931, s. 200, 206, 210 (informacje o patriotycznej postawie pastora Otto w 1861 r.), 307–308 (wspomnienia nt. aresztowania m.in. ks. Otto, Ksawerego Szlenkiera i rabina Majzelsa w październiku 1861 r.).

⁴ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 89; T. Stegner, *Pastorzy ewangelicy w Królestwie Polskim w latach 1815–1914*, w: *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia*, pod red. R. Czepulis-Rastenis, t. 6, Warszawa 1991, s. 128. Zob. też: A. Uljasz, *Boże Narodzenie ze „Zwiastunem Ewangelicznym”*, „Słowo i Myśl” 2008, nr 6, s. 14–15.

⁵ T. Stegner, *Polacy ewangelicy w Królestwie Polskim 1815–1914. Kształtowanie się środowisk. Ich działalność społeczna i narodowa*, Gdańsk 1992, s. 94. Zob. też: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 249–252 (hasła autorstwa K. Konarskiej i F. Pieczętkowskiego dotyczące wydawców i księgarzy z rodziny Gebethnerów), 977–980 (hasła A. Śnieżko, K. Konarskiej oraz

słowie *pasterskim* do pierwszego numeru redaktor naczelny zapowiadał, że będzie redagować „Zwiastuna” w duchu Biblii, głosząc miłość Chrystusową oraz zapoznawać czytelników z „przeszłością Kościoła ewangelickiego w Polsce”. Celem pisma, oprócz utwierdzenia odbiorców w wierze religijnej, było mocniejsze związanie ich z polskością poprzez popularyzowanie wiedzy o przeszłości rodzimego ewangelicyzmu⁶. Na jego łamach zamieszczano teksty na temat dziejów poszczególnych zborów z terenu Królestwa Polskiego, nadsyłane głównie przez pastorów opracowujących je na podstawie kronik parafialnych. Były to jedyne spośród publikacji z łam „Zwiastuna...”, których autorem nie był ks. Otto⁷.

Przeglądając roczniki, można znaleźć także informacje z życia polskich Kościołów luteranckiego i kalwińskiego w okresie zaborów⁸. W artykułach zamieszczanych w „Zwiastunie” w okresie powstania styczniowego nie nawiązywano do bieżących wydarzeń, co wynikało z ostrożności ks. Otto, oraz faktu, że tytuł był cenzurowany. Aktualne skojarzenia mogła budzić winieta z rysunkiem cierniowej korony Zbawiciela⁹.

Gebethner i Wolff wydawali polski periodyk, pomimo, że od początku był deficytowy, a liczba abonentów nigdy nie przekroczyła czterystu¹⁰. Czasopismo większą popularnością niż w Warszawie cieszyło się na Śląsku Cieszyńskim, znajdującym się pod panowaniem austriackim¹¹. W 1863 roku reklamowano je na łamach „Rocznika Ewangelickiego”, wychodzącego w latach 1862–1864 w Cieszynie pod redakcją Jana Śliwki. W „Roczniku” chwalono treść oraz szatę graficzną czasopisma¹². W listopadzie 1864 roku pastor Otto gościł z kazaniem w cieszyńskim kościele ewangelickim. Nauczyciel Jan Kubisz, uczestniczący w pamiętnym nabożeństwie jako uczeń, wspominał po sześćdziesięciu paru latach, że do świątyni przyszło bardzo wielu wiernych, zainteresowanych osobą „wybitnego księdza z dalekiej Warszawy” i „znanego redaktora «Zwiastuna»”¹³. O tamtym wydarzeniu pisał też w jednym

I. Morsztynkiewiczowej odnoszące się do osób z rodziny Wolffów); E. Szulc, *Cmentarze ewangelickie w Warszawie*, Warszawa 1989, s. 112.

⁶ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 90.

⁷ Historyk T. Stegner podkreśla, że ks. Otto był autorem prawie wszystkich artykułów zamieszczanych w „Zwiastunie”, zob.: T. Stegner, *Polacy ewangelicy...*, s. 94.

⁸ Zob. np. „Zwiastun Ewangeliczny” 1863 (R. 1), 1864 (R. 2).

⁹ T. Stegner, *Bóg, protestantyzm, Polska...*, s. 54. Źródłem do badania udziału polskich ewangelików w powstaniu styczniowym jest prasa tajna z lat sześćdziesiątych XIX w., zob.: E. Szulc, *Prasa tajna z lat 60-tych ubiegłego wieku źródłem wiadomości o udziale ewangelików w powstaniu 1863 r.*, w: *Kalendarz Ewangelicki*, R. 84, 1971, s. 241–254.

¹⁰ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 12, 14.

¹¹ J. Wantuła, *Pamięci ks. Otto w 50-lecie jego zgonu*, w: tenże, *Książki i ludzie. Szkice o wydawnictwach i piśmiennictwie na Śląsku Cieszyńskim*, Kraków 1956, s. 180–181.

¹² Wydawca [J. Śliwka], *Słowo wstępne*, „Rocznik Ewangelicki poświęcony rzeczom Kościoła i szkoły”, R. 2, 1863, s. 3; *Zwiastun Ewangeliczny*, tamże, s. 143–145 (niepodpisana nota w rubryce *Przeгляд nowych dzieł*).

¹³ J. Kubisz, *Pamiętnik starego nauczyciela. Garść wspomnień z życia śląskiego w okresie budzącego się ruchu narodowego w byłym Księstwie Cieszyńskim napisał...*, Cieszyn 1928, s. 151.

z artykułów bibliofil i pisarz ludowy z Ustronia, ojciec biskupa Andrzeja Wantuły (1905–1976) Jan Wantuła (1877–1953), który podkreślał, że czasopismo księdza Otto trafiło pod „chłopskie strzechy”¹⁴.

W 1865 roku nakładem Gebethnera i Wolffa wydano polski modlitewnik autorstwa Leopolda Otto, w którym duchowny zawarł wyraźne akcenty patriotyczne, szczególnie w słowach *Modlitwy za zwierzchność i pomyślność kraju*¹⁵.

W 1866 roku redaktor „Zwiastuna Ewangelicznego” opuścił Warszawę wskutek represyjnej polityki caratu i konfliktu z superintendentem Juliušem Ludwigiem. Przeniósł się do Cieszyna, gdzie 26 marca 1866 wybrano go na pastora zboru luterńskiego. W latach 1867–1875 kontynuował na gruncie cieszyńskim wydawanie pisma, będącego formalnie w rękach miejscowych księży i katechetów. Periodyk wychodził wówczas jako miesięcznik. Ostatni numer wydany w Cieszynie ukazał się w grudniu 1875 roku. Do narodowego przebudzenia się ludu polskiego na Śląsku Cieszyńskim przyczyniły się dwa tytuły prasowe: „Zwiastun Ewangelicki” oraz „Gwiazdka Cieszyńska”, redagowana przez Pawła Stalmacha, teologa ewangelickiego z wykształcenia, który przeszedł wraz ze swym pismem na orientację katolicką¹⁶. Na fakt patriotycznej roli odegranej przez czasopismo na ziemiach podzielonych przez zaborców zwracali później uwagę biskup Juliusz Bursche¹⁷ (1862–1942) oraz prezes Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego w RP w latach 1919–1937 Jakub Glass¹⁸ (1864–1942).

W 1875 roku ks. Otto powrócił do Warszawy, gdzie ponownie został drugim pastorem zboru Świętej Trójcy. Wraz z nim do Warszawy wrócił „Zwiastun Ewangeliczny”. Tytuł wychodził regularnie od 31 października 1876 do śmierci redaktora, która nastąpiła 22 września 1882 roku. Wydawanie próbował kontynuować, zgodnie z życzeniem twórcy pisma, pastor Petrus Wilhelm Angerstein, jednak zarzucił inicjatywę z końcem 1882 roku po opublikowaniu dwóch numerów, nie mogąc dojść do porozumienia z rodziną zmarłego¹⁹.

Periodyk został reaktywowany dopiero po trzynastu latach, 31 stycznia 1898 roku, jako miesięcznik. W prace redakcyjne zaangażowali się nowy drugi pastor parafii warszawskiej ks. Juliusz Bursche jako redaktor naczelny, a także duchowni: Aleksander Schoeneich z Lublina (1861–1939) i Jan Stanisław Fabian (1875–1907).

¹⁴ J. Wantuła, *Ks. Leopold Otto na Śląsku. Z teki pośmiertnej*, w: *Kalendarz Ewangelicki*, R. 77, 1964, s. 55.

¹⁵ L. Otto, *Rozmyślenia i modlitwy, przez...*, Warszawa 1865, s. 637.

¹⁶ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 12–13; J. Narzyński, *Otto Leopold Marcin...*, s. 637–638; W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 91; I. Homola, *Tygodnik Cieszyński i Gwiazdka Cieszyńska pod redakcją Pawła Stelmacha 1848–1887*, Katowice–Kraków 1968, s. 156.

¹⁷ M. I. Kwiatkowska, *Kościół ewangelicko-augsburski w Warszawie*, Warszawa 1982, s. 108.

¹⁸ Zob.: *Ks. Leopold Otto jako pastor polski. Przemówienie Prezesa Konsystorza J. Glassa w dniu 2 listopada 1919 podczas obchodu pamiątkowego w kościele ewangelicko-augsburskim w Warszawie*, Warszawa 1919, s. 13–14.

¹⁹ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 92, 96, 98; tenże, *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII w. do I wojny światowej*, Warszawa 1977, s. 208, 336.

Z redakcją współpracowali też superintendent diecezji warszawskiej ks. Edmund Schultz (1851–1903) oraz pastory Oskar Ernst, Hugo Wosch, Rudolf Gundlach. Pismo odniosło sukces wydawniczy. Z początku ukazywało się w 1200 egzemplarzach. Już pod koniec 1898 roku nakład zwiększono o 300. W 1902 liczba prenumeratorów przekroczyła 2 tysiące. Ponad połowa czytelników mieszkała w Warszawie i okolicach, natomiast 580 osób na pozostałym obszarze Królestwa. W Lublinie rozprowadzano 58 egzemplarzy. Rosnąca popularność „Zwiastuna Ewangelicznego” świadczyła o postępującej polonizacji wyznawców Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Pismo miało czytelników również na pozostałym terytorium państwa rosyjskiego, a nie tylko w Kongresówce. Trafiało na Śląsk Cieszyński, mając tam blisko 100 odbiorców, a także do Niemiec, Czech i USA. W treści nawiązywano do tradycji stworzonej przez pastora Otto. Publikowano rozmyślenia biblijne, oparte na fragmencie ze Starego lub Nowego Testamentu przeznaczonym na daną niedzielę, pisane głównie przez ks. Schoeneicha, artykuły o historii polskiego protestantyzmu, zwłaszcza odnoszące się do czasów reformacji, jak również wiadomości z terenów spoza Warszawskiego Okręgu Konsystorskiego, np. ze Śląska Cieszyńskiego, południowej części Prus Wschodnich, Łużyc. W latach 1903–1905 nakładem „Zwiastuna” wydano książkę Waleriana Krasińskiego *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*. Kiedy w 1905 roku J. Bursche został wybrany na zwierzchnika Kościoła ewangelicko-augsburskiego, obowiązki redaktora naczelnego przejął jego najbliższy redakcyjny współpracownik, ks. Schoeneich. Od 1909 roku wydawanie zawieszano na okres wakacyjny. Ostatni numer przed wybuchem I wojny światowej ukazał się 25 czerwca 1914 roku. Po rozpoczęciu wojny władze rosyjskie zakazały wydawania „Zwiastuna”. Decyzję podtrzymały, po zajęciu Warszawy w 1915 roku, władze pruskie, zainteresowane budowaniem na okupowanym obszarze Kościoła ewangelickiego o orientacji proniemieckiej. Odmowę motywowano brakiem papieru. Koncesję na publikację polskiego pisma luterańskiego wydano dopiero na początku listopada 1918 roku, kiedy nie była już potrzebna²⁰.

Nowy organ prasowy polskich luteran powołano do życia niecałe dwa miesiące po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Dnia 1 stycznia 1919 roku ks. Adolf Rondthaler utworzył tytuł prasowy „Ewangelik”, mający za wydawcę kolegium kościelne (radę parafialną) warszawskiej parafii Świętej Trójcy. Pismo było adresowane do „ewangelików Polaków” z terenu Polski oraz Śląska i Mazur. Uwzględniało tematykę społeczną, zagadnienia z historii własnego wyznania, jak również przekazywało informacje z bieżącego życia Kościoła. Przy redagowaniu tekstów dbano o czystość i piękno języka polskiego. Redakcja „Ewangelika” walczyła z ogromnymi trudnościami finansowymi, szczególnie dotkliwymi w okresie inflacji. W lipcu 1921 ks. Rondthaler ustąpił z funkcji redaktora naczelnego, obejmując stanowisko dyrektora gimnazjum im. Reja²¹.

²⁰ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 100–102; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 21, 390.

²¹ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 102; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 21–23, 228–230.

Dnia 4 września 1921 roku zmieniono nazwę na „Zwiastun Ewangeliczny”. Redaktorem został II pastor parafii warszawskiej ks. Zygmunt Michelis, a wydawcą I pastor zboru ks. August Loth. Tytuł nawiązywał do tradycji dawnego „Zwiastuna”, ale zachował ciągłość numerów roczników z „Ewangelikiem”. Do nowego „Zwiastuna Ewangelicznego” pisali m.in. ks. Aleksander Schoeneich, ks. Karol Kotula i publicysta kalwiński Paweł Hulka-Laskowski²². Ks. Jan Szeruda podkreślił w *Bibliografii Polsko-Ewangelickiej XIX i XX wieku*, opublikowanej w „Roczniku Ewangelickim” na 1925 rok, że na łamach „Zwiastuna Ewangelicznego” są przedstawiane „wszelkie objawy życia religijnego w kraju i za granicą”²³. Główne źródło finansowania periodyku stanowiła prenumerata indywidualna, dająca więcej niż połowę przychodów. W październiku 1938 roku redakcję objął Władysław Evert – syn prezesa warszawskiego kolegium kościelnego i sanacyjnego senatora Ludwika Józefa Everta, który dzielił tę funkcję z pastorem Michelisem, zaś od 4 grudnia 1938 roku redagował już samodzielnie. Od tego czasu nad treściami religijnymi przeważały społeczne i polityczne. Tytuł nawiązywał do tradycji, podając jako rok założenia 1863²⁴.

Treść „Zwiastuna Ewangelicznego” była uzupełniana przez dodatki. Od 1924 ukazywało się pismo „Diakonat Warszawski. Obraz Życia i Pracy”, zawierające sprawozdania z działalności diakonatu Tabita w Skolimowie, będącego pod opieką Kościoła ewangelicko-augsburskiego, dołączane jako dodatek do „Zwiastuna.” Po dwóch latach tytuł zmieniono na „Diakonat Warszawski. Tabita”, a w późniejszym okresie na „Tabita”. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XIX wieku wychodził miesięczny dodatek „Zwiastun Ewangeliczny dla ewangelickich studentów”, przeznaczony dla młodzieży wyznania ewangelickiego studiującej lub uczącej się w Warszawie. Redaktorem była Irena Wieczorkówna. Od stycznia do sierpnia 1939 ukazywał się Dodatek Biblijny do „Zwiastuna”, zawierający homilie i rozważania biblijne oraz recenzje książek o tematyce biblijnej. Podobny dodatek dołączano do czasopisma na przełomie wieków, gdy obowiązki redaktora naczelnego pełnił ks. J. Bursche²⁵. Ostatni numer „Zwiastuna Ewangelicznego” datowano na niedzielę 3 września 1939 roku²⁶.

Innym czasopiśmie luterzańskim wydawanym w Warszawie był „Głos Ewangelicki”, wychodzący od 3 października 1920 roku pod redakcją ks. Feliksa Gloeha (1885–1960), wówczas prefekta szkół warszawskich. Pisali do niego m.in. księża Edmund Bursche, Otto Krenz i superintendent generalny J. Bursche. Oba pisma, „Zwiastun Ewangeliczny” i „Głos Ewangelicki”, z początku rywalizowały ze sobą.

²² W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 103; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 23–24.

²³ J. Szeruda, *Bibliografia Polsko-Ewangelicka XIX i XX wieku*, „Rocznik Ewangelicki”, R. 1, 1925, s. 346–347.

²⁴ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 103; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 24–27.

²⁵ J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 212, 392–393.

²⁶ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 103.

W lipcu 1924 funkcję redaktora przejął pastor August Loth. Do komitetu redakcyjnego weszły takie osoby, jak: ks. Karol Michejda i ks. Edmund Bursche z Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, ks. Feliks Gloeh i ks. Gustaw Manitius. Redaktorzy deklarowali, że ich celem jest praca dla „ogółu polskoewangelickiego”. Odrzucali wiązanie się z konkretną partią polityczną. W pierwszym okresie istnienia pismo nie różniło się tematyką zamieszczanych w nim publikacji od innych periodyków ewangelickich. Zawierało homilie i rozważania religijne, a także artykuły na temat historii i współczesności Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce. Publikowano także teksty interpelacji poselskich biorących w obronę równouprawnienie wyznań w RP. Nie brakowało książek w odcinkach. W listopadzie 1929 roku pastora Lotha jako redaktora naczelnego zastąpił ks. prof. Karol Michejda, a po roku na stanowisko wrócił ks. Gloeh, pełniący już wtedy funkcję naczelnego kapelana wyznania ewangelicko-augsburskiego w Wojsku Polskim. W czasopiśmie w związku z pracą duszpasterską redaktora w strukturach wojskowych zaczęła dominować tematyka wojskowa. Przeznaczano na nią coraz więcej stron. W 1937 roku „Głos Ewangelicki” został uznany przez konferencję kapelanów wojskowych za organ prasowy duszpasterstwa wojskowego obrządku luterańskiego. Do redakcji weszli kapelani, m.in. Alfred Figaszewski, Karol Banszel i Jan Winkler. Wydawanie finansowano odtąd ze środków ewangelickiego duszpasterstwa wojskowego. Dodatkiem do „Głosu Ewangelickiego” był tytuł „Na Wyżyny”, wychodzący w latach 1924–1939 i mający treść informacyjno-religijną, redagowany przez ks. Gloeha, z początku adresowany do dzieci, a po przekształceniu „Głosu...” w główny organ duszpasterstwa wojskowego, do żołnierzy. Od 1937 na łamach dodatku zamieszczano opisy podróży kapelanów wojskowych do jednostek, w których służyli żołnierze protestanci. Ostatni numer „Głosu Ewangelickiego” ukazał się w niedzielę 3 września 1939 roku²⁷.

Od 1937 do 1938 roku ukazywał się „Dziennik Urzędowy Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej”, zawierający informacje dotyczące spraw urzędowych Kościoła. Publikowano w nim głównie komunikaty i wiadomości o wyborach władz w diecezjach²⁸.

Warto zwrócić uwagę także na „Filadelfię”, w podtytule „organ młodzieży ewangelickiej”, ukazującą się od końca 1938 do 1939 roku. Jej wydawcą było Stowarzyszenie Młodzieży Ewangelickiej „Filadelfia”, popierane przez senatora J. Everta, któremu zawdzięczało uzyskanie kilkusetzłotowego funduszu dyspozycyjnego, przeznaczanego na pomoc materialną dla mniej zamożnych studentów, należących do Stowarzyszenia. Redakcją zajmował się Jan Niewieczera, a od 1939 roku Zbigniew Grad. Treść miała charakter biblijno-informacyjny. W 1939 roku zmieniono podtytuł na „ogólnopolski organ studentów ewangelików”, w związku ze zmianą nazwy Stowarzyszenia na Koło Studentów Ewangelików. W tym samym okresie

²⁷ Tamże, s. 104–105; J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 29, 31–34, 252–254, 306; E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004, s. 204.

²⁸ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 214–215.

czasopismo uległo wpływowi tendencji nacjonalistycznych, popularnych w obozie sanacyjnym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku, skupiając się na zagadnieniu „czystości i wyższości danej rasy”, co znalazło odbicie w jednym z artykułów. W ten sposób zatracono dotychczasowy konfesyjny charakter periodyku²⁹.

Polskie pisma luterzańskie wydawano też w innych częściach kraju podzielonego przez zaborców, a po listopadzie 1918 roku scalającego granice i umacniającego polską tożsamość narodową.

Pod koniec XIX wieku na Dolnym Śląsku polskość starały się propagować „Nowiny Szląskie” redagowane od 1884 roku przez pastora Jerzego Badurę z Międzyborza, który pochodził ze Śląska Cieszyńskiego. Periodyk był popierany przez polskiego działacza ewangelickiego z Kalisza Alfonsa Parczewskiego. W 1884 ks. Badura został zmuszony przez konsystorz we Wrocławiu, niezadowolony z godzenia protestantyzmu z polskością, do zaprzestania redagowania czasopisma. Ks. Badura nadal prowadził działalność publicystyczną w duchu idei polskiego ewangelicyzmu, zamieszczając swoje teksty w pismach luterzańskich spoza terenu Dolnego Śląska. Linię pisma kontynuowali następcy na stanowisku redaktora naczelnego, z których pierwszym był Antoni Bederski. Publikowane artykuły miały tematykę religijną, historyczną i polityczną. W 1887 roku tytuł zmieniono na „Nowiny”. W czerwcu 1891 czasopismo przestało się ukazywać, nie zdołało bowiem uzyskać trwałego zainteresowania wśród miejscowej ludności, pozbawionej polskiej świadomości narodowej³⁰.

W 1921 roku na Śląsku wychodził tygodnik „Nowiny Ewangelickie”, którego redaktorem był ks. Karol Banszel. Ukazywał się w Kluczborku jako organ Towarzystwa Ewangelickiego. Był przeznaczony dla polskojęzycznej ludności ewangelickiej pozbawionej wykrystalizowanego poczucia świadomości etnicznej. Twórcy „Nowin Ewangelickich” dążyli do kształtowania u czytelników poczucia przynależności do narodu polskiego³¹.

Ważną rolę w umacnianiu polskości na Górnym Śląsku w latach II RP pełnił tygodnik „Ewangelik Górnośląski”, kierowany do ewangelików narodowości polskiej, wydawany od 1932 roku przez Towarzystwo Polaków Ewangelików na Górnym Śląsku pod redakcją ks. Alfreda Figaszewskiego. W 1936 roku redakcję przejęli pastory Ryszard Danielczyk i Jerzy Kahané. Po wyjeździe ks. Kahané do nowo powstałej parafii w Gdyni redakcja pozostała w rękach ks. Danielczyka, przy współpracy wszystkich luterzańskich pastorów Polaków działających na Górnym Śląsku. W piśmie ostro atakowano władze miejscowego Kościoła ewangelicko-unijnego i ich organ prasowy „Kirche und Heimat”. Zamieszczano liczne przedruki z innych

²⁹ Tamże, s. 239–240; J. Kłaczko, *Udział młodzieży luterńskiej w życiu akademickim II RP*, w: *Historia i polityka*, pod red. P. Tomaszewskiego, t. 1, *Wiek XX. Studia z historii myśli politycznej i idei*, Toruń [2004], s. 148–151.

³⁰ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 108–109; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 34, 321.

³¹ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 109; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 320.

polskich pism ewangelickich i komunikaty agencji prasowej, jaką było Ewangelickie Polskie Biuro Prasowe (EWPOL), działające od 1928 roku, znane też jako Ewangelickie Biuro Informacji Prasowej (EBIP), kierowane nominalnie przez ks. J. Burschego, a faktycznie przez P. Hulkę-Laskowskiego. „Ewangelik Górnosląski” istniał do 1939 roku³².

Pierwsze polskie czasopismo ewangelicko-augsburskie na Śląsku Cieszyńskim to „Zwiastun Ewangeliczny” przeniesiony z Warszawy przez pastora Otto i wydawany na ziemi cieszyńskiej w latach 1866–1875. Krótko po powrocie redaktora i periodyku do Warszawy, 19 listopada 1876, zaczął wychodzić „Ewangelik – pismo poświęcone zbudowaniu, nauce i wiadomościom kościelnym, wydawane w imieniu pastorów senioratu śląskiego”, założone i redagowane przez pastora z Ligotki Kameralnej znajdującej się wówczas w powiecie cieszyńskim, ks. Bogusława Jerzego Heczko. Do redakcji należał Jan Śliwka z Cieszyna. Większość materiału redakcyjnego była autorstwa proboszcza z parafii w Nawsiu, ks. Franciszka Michejdy, który w artykule wstępnym deklarował, że pismo utrzyma charakter wyłącznie kościelny i nie będzie zajmować żadnego stanowiska narodowego ani politycznego. Zastrzegł jednak, że periodyk zajmie się kwestiami tej treści, o ile będą żywo obchodziły Kościół i szkołę ewangelicką. Od 1877 roku staropolski tytuł „Ewangelik” zastąpiono uwspółcześionym: „Ewangelik”. Jeszcze w tym samym roku zawieszono wydawanie tytułu z przyczyn finansowych³³.

W styczniu 1885 roku pastor F. Michejda zainicjował czasopismo „Przyjaciół Ludu”, firmowane przez Towarzystwo Ewangelickiej Oświaty Ludowej, istniejące od 1881. Był to dwutygodnik o obliczu zdecydowanie polskim i misyjnym w duchu ewangelickim. Do grona redakcyjnego wchodził: ks. Heczko z Ligotki Kameralnej, ks. Jerzy Janik z Ustronia, ks. Karol Michejda z Bystrzycy oraz księża Karol Kulisz i Jan Stonawski z Cieszyna. Ks. Franciszek Michejda jest uznawany za ówczesnego głównego orędownika polskiego ruchu narodowego na Śląsku Cieszyńskim. Dnia 1 stycznia 1910 roku nazwę gazety zmieniono z „Przyjaciół Ludu” na „Poseł Ewangelicki”, a redaktorem naczelnym został ks. Stonawski³⁴. Ks. Andrzej Buzek pisał o pastarze Stonawskim we wspomnieniach *Z ziemi piastowskiej*, wydanych w 1963 roku, że „Pierwsze 23 roczniki „Pośla Ewangelickiego” świadczą chlubnie o jego działalności wydawniczej”. Ks. Buzek zamieszczał w „Pośle Ewangelickim” ga-

³² W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 105–106; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 35, 231–232; J. Szturc, *Czasopisma luteranckie na Górnym Śląsku*, w: *Oblicza prasy Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego*, t. 2, pod red. D. Rotta i M. Kaczmarczyka, Katowice–Sosnowiec 2005, s. 36–39. Zob. też bardziej obszerne informacje o EWPOL (EBIP): J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 66–68.

³³ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 92–93; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 35–36.

³⁴ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 93–94; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 36–38, 331–333. Zob. też: T. Konik, *Czasopisma ks. Franciszka Michejdy*, w: E. Maszewska, B. Michejda-Pinno, J. Michejda, *O większą sprawę. Ks. Franciszek Michejda (1848–1921)*, Katowice 2003, s. 89–118.

wędy o tematyce rolniczej³⁵. „Poseł Ewangelicki” utrzymał się na rynku wydawniczym przez cały okres międzywojenny. W marcu 1933 roku pismo przeniesiono do Ustronia. Jego redaktorem został ks. Paweł Nikodem, po jego ustąpieniu zaś w 1937 ks. Otton Kubaczka. W 1937 roku wydawanie periodyku przejęło Koło Śląskie Stowarzyszenia Księży. Po przyłączeniu Zaolzia do RP „Posła Ewangelickiego” połączono 22 października 1938 z „Ewangelikiem”, istniejącym od 1925 roku, tworząc tą drogą tygodnik „Ewangelicki Poseł Cieszyński”. Funkcję redaktora otrzymał ks. Emanuel Tłółka z czeskiego Cieszyna³⁶.

W 1910 roku w Cieszynie zaczęto wydawać miesięcznik „Słowo Żywota”, będący od 1913 organem Towarzystwa Ewangelickiego w Cieszynie, a od 1920 cieszyńskiej Społeczności Chrześcijańskiej, zawierający głównie treści religijne. Redaktorami odpowiedzialnymi byli od nr 4 z 1920 ks. Karol Kulisz i Andrzej Cymorek. W 1919 roku pismo wychodziło w Ligotce Kameralnej, a od 1920 ponownie w Cieszynie. Kolportowano je przede wszystkim na obszarze Śląska Cieszyńskiego, po obu stronach Olzy, ale docierało też np. do Zelowa w Łódzkiem. W 1926 roku nazwę zmieniono na „Głosy Kościelne”³⁷.

W okresie 1932–1939 na Śląsku Cieszyńskim funkcjonował „Głos Młodzieży Ewangelickiej”, wydawany przez Związek Polskiej Młodzieży Ewangelickiej i Zrzeszenie Związków Młodzieży Ewangelickiej na Śląsku Czechosłowackim. W 1935 roku jednym z redaktorów odpowiedzialnych był Andrzej Wantuła. Na jego łamach publikowano artykuły religijne i informacyjne. Ważne miejsce zajmowały sprawozdania z działalności Związku Młodzieży Ewangelickiej. „Głos” jednoczył młodzież z obu stron Olzy³⁸.

W Cieszynie od 1876 do 1927 r. wychodził „Nowy Czas”, którego założycielem i pierwszym redaktorem był ks. superintendent Thoedor Haase. Pismo to miało na celu przeciwdziałanie opcji polskiej. W związku z tym między „Nowym Czasem”, a „Przyjacielem Ludu” (od 1910 r. „Posłem Ewangelickim”) toczyły się stałe polemiki. Redaktorzy „Nowego Czasu” propagowali idee śląskiego separatyzmu. W okresie walk o przynależność państwową Śląska Cieszyńskiego opowiadali się za przyłączeniem do Austrii. Później postulowali utworzenie niepodległego księstwa, a następnie optowali za Niemcami lub Czechosłowacją. Tytuł do końca istnienia utrzymał kurs antypolski³⁹. Jan Szeruda napisał o „Nowym Czasie” w *Bibliografii Polsko-Ewangelickiej...*, że jest to „pismo wrogie ewangelicyzmowi polskiemu i kulturze polskiej”⁴⁰.

³⁵ A. Buzek, *Z ziemi piastowskiej. Wspomnienia*, Warszawa 1963, s. 51, 207.

³⁶ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 94; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 39, 23–231, 331–333.

³⁷ J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 44–45, 352.

³⁸ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 95; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 257.

³⁹ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 93–95; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 40–42, 321–323.

⁴⁰ J. Szeruda, *Bibliografia Polsko-Ewangelicka...*, s. 343.

Własne czasopismo posiadali polscy luteranie w Wielkopolsce. Dnia 1 listopada 1919 roku w Odolanowie rozpoczęto wydawanie tygodnika „Nowiny”. Był przeznaczony dla polskojęzycznych ewangelików z powiatów kępińskiego, odolanowskiego i ostrowskiego. Starano się oddziaływać także na polską ludność Górnego Śląska i Prus Wschodnich, ogłaszając apele działaczy plebiscytowych o głosowanie w plebiscytach za stroną polską. „Nowiny” rozprowadzono na obszarze Prus Wschodnich w czasie plebiscytu. Funkcję redaktora odpowiedzialnego pełnił Józef Pawlica. W 1925 roku redaktorem została Emilia Sukertowa-Biedrawina. Wydawcą było Towarzystwo Ewangelików Polaków w Poznaniu, a od 1926 Zrzeszenie Ewangelików Polaków. Na łamach „Nowin” zamieszczano rozważania biblijne, artykuły o historii polskiego ewangelicyzmu, teksty na temat dziejów reformacji, a także informacje o aktualnych wydarzeniach w powiatach kępińskim, odolanowskim i ostrowskim. Tygodnik przestał się ukazywać w 1933 roku po dojściu Hitlera do władzy, w związku z przygotowywanym polsko-niemieckim paktem o nieagresji. Taki sam los spotkał na mocy decyzji polskiego MSZ inne polskie czasopisma dla ludności polskojęzycznej pozostającej pod wpływem Niemców⁴¹.

Polskie pisma ewangelickie miało też Pomorze. Pod koniec stycznia 1927 roku w Bydgoszczy powstał czterostronicowy miesięcznik religijno-informacyjny „Ogniw”, założony przez Polskie Towarzystwo Ewangelickie. Redaktorami byli ks. Waldemar Galster i Jerzy Chwastek. Periodyk przestał wychodzić, gdy w 1929 roku z Bydgoszczy wyjechał ks. Galster. Próby reaktywowania czasopisma uniemożliwił wyjazd drugiego redaktora, Jerzego Chwastka. Od sierpnia 1927 parafia bydgoska wydawała piśmko „Nasz Kościół”⁴².

Znacznie bardziej trwały charakter cechował dwutygodnik „Przegląd Ewangelicki”, wychodzący od stycznia 1934 w Grudziądzu pod redakcją ks. Ryszarda Danielczyka. Po roku ks. Danielczyk odszedł na Górny Śląsk. Redakcję „Przeglądu Ewangelickiego” przeniesiono do Bydgoszczy. Od 1935 roku redaktorem był ks. Waldemar Preiss. Czasopismo miało oddziały regionalne w Poznaniu, Gdyni, Działdowie i Krotoszynie, a od lipca 1937 dodatkowo w Warszawie i Łodzi. Od 1937 roku wychodziło co tydzień i przekształciło się z periodyku regionalnego w ogólnopolski. W „Przeglądzie Ewangelickim” ukazywała się publicystyka religijna. Interesowano się kwestią stosunków polsko-niemieckich w Kościele ewangelicko-augsburskim. Często poruszano zagadnienia perspektyw rozwoju polskiej prasy ewangelickiej. Szczegółowo analizowano wydarzenia w kraju, co czasem prowadziło do konfliktów z władzami państwowymi i konfiskat poszczególnych numerów. Ideologię „polskiego ewangelicyzmu” propagowali publicyści Paweł Hulka-Laskowski i Czesław Lechicki. W latach 1934–1939 do gazety dołączano dodatek „Przyjaciel Młodzieży”,

⁴¹ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 109; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 47–49, 318–319; W. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966, s. 238.

⁴² J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 49–50, 308, 324–325; J. Kłaczko, *Prasa protestancka na Pomorzu w XIX i XX w.*, w: *Ewangelicy*, pod red. J. Wilda, Słupsk 2007, s. 32–33.

redagowany kolejno przez pastorów Danielczyka i Preissa. Ostatni numer „Przeglądu Ewangelickiego” datowano na 8 września 1939. Redaktor, ks. Waldemar Preiss, spędził II wojnę światową jako więzień hitlerowskich obozów koncentracyjnych⁴³.

Interesującym zagadnieniem jest rozwój polskiej prasy ewangelickiej na Mazurach. Pierwszym pismem dla ewangelickich Mazurów – mającym oblicze ewangelicko-augsburskie i zarazem polskiego ducha narodowego, był „Goniec Mazurski” ukazujący się w latach 1905–1906 w Ostródzie pod redakcją Franciszka Pośpieszyńskiego i M. Ryfferta. Wychodził trzy razy na tydzień i miał treść religijno-informacyjną. Raz w tygodniu pismo uzupełniano bezpłatnym dodatkiem „Pośpianictwo” redagowanym przez Pośpieszyńskiego. Wydawcami „Gońca Mazurskiego” byli Szczepan Karaś i Jan Marweg. Z czasopismem nieoficjalnie współpracowali następujący księża: Franciszek Michejda, Karol Kulisz i Juliusz Bursche. „Goniec Mazurski” szybko przestał wychodzić w związku z chłodnym przyjęciem przez miejscową ludność⁴⁴.

W okresie 1902–1920 w Szczytnie wychodziło pismo ewangelickie „Mazur”, założone z myślą o propagowaniu polskości na Mazurach. Pisali do niego luterańscy duchowni: Jerzy Badura, Franciszek, Karol i Oskar Michejdowie, a także ks. superintendent Bursche. Do 1907 roku redaktorem był Stanisław Zieliński, a w latach 1908–1920 Kazimierz Jaroszyk. Przez krótki czas, od połowy 1907 do grudnia 1907 periodyk miał oblicze niemieckie. Redaktorem był wówczas Hermann Falkenberg. „Mazur” wychodził do 2 sierpnia 1914 roku. Po przerwie wojennej wydawanie wznowiono 31 stycznia 1919. Ostatni numer ogłoszono 10 lipca 1920, na dzień przed plebiscytem. Tytuł przestał istnieć po klęsce Polski w głosowaniu z 11 lipca 1920 roku⁴⁵.

W styczniu 1920 z części Mazur należącej po traktacie wersalskim do Polski utworzono powiat działdowski, włączony do województwa pomorskiego. Spośród 24 tys. ludności Działdowszczyzny 18 tys. stanowili polskojęzyczni Mazurzy ewangelicy. Działania w kierunku ich repolonizacji prowadził ks. biskup Juliusz Bursche i związane z nim Zrzeszenie Plebiscytowe Ewangelików Polaków, przemianowane później na Zrzeszenie Ewangelików Polaków. Od 1922 roku Zrzeszenie Ewangelików Polaków wydawało w Działdowie „Gazetę Mazurską” o podtytule „Pismo Poświęcone Sprawom Mazur Ewangelickich”. Pierwszy numer ukazał się 3 grudnia 1922 roku. W Działdowie zrzeszenie wydające periodyk, chcąc przyciągnąć do współpracy osoby innego wyznania niż ewangelickie, występowało pod nazwą Towarzystwo Przyjaciół Mazur Ewangelickich. Pierwszym redaktorem był ks. Feliks

⁴³ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 106–107; J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 50–54, 338–340; J. Kłaczek, *Prasa protestancka...*, s. 33–35; E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920–1939*, Toruń 1995, s. 90–91, 92–94; *Bibliografia czasopism pomorskich. Województwo bydgoskie*, pod red. H. Baranowskiego, Toruń 1960, s. 133.

⁴⁴ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 54, 260; W. Chojnacki, *Bibliografia polskich...*, s. 235.

⁴⁵ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 54–55, 296–297; W. Chojnacki, *Bibliografia polskich...*, s. 236.

Gloch z Warszawy. Dnia 1 kwietnia 1923 roku redaktorem naczelnym została Emilia Sukertowa-Biedrawina (1887–1970). Redaktorzy „Gazety Mazurskiej”, drukowanej początkowo w całości czcionką gotycką, w związku z nieznamościami przez Mazurów innych krojów alfabetu łacińskiego, starali się krzewić polskość wśród mazurskich czytelników. Gazetę drukowano w Warszawie. Była rozprowadzana na terenie powiatu działdowskiego i nielegalnie „poza kordonem”, czyli w Prusach Wschodnich. Redaktorka pisała o tej działalności w książce *Dawno a niedawno. Wspomnienia*, wydanej w 1965 roku w Olsztynie. Od lipca 1927 wychodził ilustrowany dodatek. W 1929 roku ofertę wzbogacono o dwa dodatki: „Nasz Świątek” dla dzieci i „Nasz Świat” dla młodzieży. W kwietniu 1933 MSZ podjęło decyzję o zawieszeniu wydawania „Gazety Mazurskiej”, dążąc do wyciszenia spornych kwestii w stosunkach z Niemcami. Oprócz „Gazety” E. Sukertowa-Biedrawina redagowała w latach 1924–1938 polski rocznik „Kalendarz dla Mazurów”, wydawany w Warszawie, a od 1932 oficjalnie w Olsztynie. Od 1938 roku do wybuchu wojny redaktorem „Kalendarza dla Mazurów” był Seweryn Pieniężny przy współpracy Karola Małka⁴⁶.

Polscy luteranie mieli swoją prasę również na emigracji. W latach 1906–1909 w Chicago wychodziło czasopismo ewangelicko-augsburskie noszące tytuł „Kościół Reformacyjny w Ameryce”, rozsyłane do polskich parafii luterskich w Ameryce Północnej. Wydawcą był ks. Franciszek Sattelmeier, a redaktorem ks. Stanisław Młotkowski⁴⁷. Inny emigracyjny tytuł polskich luteran to pismo „Pokrok”, ukazujące się w 1921 roku w Ostoiczewie na terenie dzisiejszej Republiki Serbskiej. Kierowano je do polskich emigrantów zarobkowych wyznania ewangelickiego pochodzących z Wisły. Od 1867 roku w Ostoiczewie istniał polski zbor ewangelicko-augsburski, skupiający emigrantów i ich potomków. Na emigrację dochodziły pisma luterskie wydawane w kraju⁴⁸.

W okresie II RP czasopisma wyznaniowe wydawali także rodzimi kalwiniści podzieleni na dwie wspólnoty: Jednotę Warszawską i Jednotę Wileńską. Od 1925 roku w warszawskiej parafii ewangelicko-reformowanej wychodziła „Żagiew Chrystusowa”, mająca się ukazywać co miesiąc, ale w związku z trudnościami finansowymi pojawiająca się na rynku prasowym raz na cztery miesiące. Gazetę redagowali ks. Kazimierz Ostachiewicz i ks. Stefan Skierski (1873–1948). W 1931 roku drugi z duchownych został pierwszym proboszczem zboru w Warszawie. Po śmierci ks.

⁴⁶ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 111–112; J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 56–59, 245–246, 277–278; W. Chojnacki, *Bibliografia polskich...*, s. 214–217, 234; J. Szeruda, *Bibliografia Polsko-Ewangelicka...*, s. 343–345; T. Cieślak, *Prasa polska na Mazurach i Warmii 1718–1939*, Olsztyn 1964, s. 149–150; M. Odachowski, *Prasa powiatu działdowskiego (1920–1939)*. *Przeгляд informacyjno-bibliograficzny*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1990, z. 3–4, s. 37, 45–48, 51; E. Sukertowa-Biedrawina, *Dawno a niedawno. Wspomnienia*, Olsztyn 1965, s. 61, 65, 87–92, 177–180, 227–228; też. *Kulisy wydawnicze „Gazety Mazurskiej” i „Kalendarza dla Mazurów”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1956, nr 3, s. 382–426.

⁴⁷ J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 60–61, 288; tenże, *Polska emigracja protestancka w krajach anglosaskich w XIX i XX w.*, „Dzieje Najnowsze” 2007, z. 4, s. 152.

⁴⁸ J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 61, 328.

superintendenta Władysława Semadeniego, która nastąpiła w grudniu 1936 roku, ks. Skierski został superintendentem Kościoła ewangelicko-reformowanego w RP. Tytuł miał czytelników rozproszonych na terenie całej Polski, pomimo w sumie niewielkiej liczby egzemplarzy. Treść prezentowano w dwóch działach: religijnym i informacyjnym. W religijnym przeważała tematyka biblijna w przypowieściach i kazaniach. Na łamach gazety nie stroniono od bieżących spraw politycznych. W 1926 roku do tego stopnia poparto zamach majowy, że określono Józefa Piłsudskiego „narzędziem w rękę Boga”⁴⁹.

Ostatni numer „Żagwi Chrystusowej” ujrzał światło dzienne w marcu 1927 roku. Członkowie redakcji zarzucili pracę nad czasopismem, ponieważ byli już zaangażowani w redagowanie i propagowanie organu Kościoła ewangelicko-reformowanego, pisma „Jednota”, istniejącego od 1926 roku i wydawanego przez Kolegium Kościelne parafii ewangelicko-reformowanej w Warszawie. Od 1926 do 1936 roku redaktorem naczelnym był ks. S. Skierski, którego następcą w grudniu 1936 został ks. Ludwik Zaunar. Do 1936 roku „Jednota” wychodziła jako miesięcznik, od stycznia 1937 jako dwutygodnik. Periodyk rozprowadzano do 1939 roku na terenie całej RP. Najślynniejszy publicysta „Jednoty” to Paweł Hulka-Laskowski⁵⁰.

Jednota Wileńska Kościoła ewangelicko-reformowanego w RP wydawała od kwietnia 1936 roku dwumiesięcznik „Szlakiem Reformacji”. Funkcję redaktora naczelnego pełnił zwierzchnik Jednoty Wileńskiej ks. superintendent Michał Jastrzębski. Tytuł wychodził co cztery miesiące, w łączonych numerach. Pojedyncze zeszyty, ale nienumerowane, drukowano od początku 1937 roku. Na kartach „Szlakiem Reformacji” skupiano się na bieżących problemach Jednoty Wileńskiej oraz zagadnieniach historycznych. Od pierwszego numeru polemizowano z warszawską „Jednotą”. Opowiadano się za ideologią sanacyjną. Z tego względu przyjęto pozytywnie deklarację założycielską Obozu Zjednoczenia Narodowego płk. Adama Koca z lutego 1937 roku. Popierano ideę Funduszu Obrony Narodowej, powołanego w 1936 roku apelując o wpłaty na jego rzecz. „Szlakiem Reformacji” rozprowadzano na obszarze parafii wileńskiej. Od 1938 roku przy czasopiśmie wychodził dwumiesięcznik „Głos Młodzieży”, redagowany kolegiąlnie przez członków Koła Młodzieży Ewangelicko-Reformowanej im. Mikołaja Reja w Wilnie. Teksty publikowane w młodzieżowym organie miały głównie treść patriotyczną. Działalność pisma „Szlakiem Reformacji” została przerwana przez wybuch wojny⁵¹.

⁴⁹ Tamże, s. 99–102, 396–397. Czytelników „Rocznika Bibliologiczno-Prasoznawczego” zainteresuje fakt, że rodzinnym miastem ks. superintendenta Stefana Skierskiego były Kielce. Urodził się 4 XII 1873 r. w Kielcach jako syn Henryka i Heleny Hassmanów. W roku 1893 ukończył kieleckie gimnazjum, zob.: W. Krieger, *Skierski Stefan Kazimierz Wojciech (1873–1948), superintendent Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w RP*, w: *PSB*, t. 38/1, z. 156, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1997, s. 156–158.

⁵⁰ J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 102, 270–271; W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 108.

⁵¹ W. Gastpary, *Polskie czasopisma...*, s. 108; J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 106–111, 257, 358–360.

Nie można pominąć kwestii periodyków interprotestackich, w których mieli udział luteranie i kalwiniści. Naukowy charakter cechował kwartalnik historyczny „Reformacja w Polsce” powstały w 1921 roku. Był to organ Towarzystwa do Badania Dziejów Reformacji w Polsce, w którego działalność szczególnie angażował się zwierzchnik Kościoła ewangelicko-augsburskiego ks. biskup Juliusz Bursche. To z jego inicjatywy powstał kwartalnik. Funkcję redaktora naczelnego pełnił prof. Stanisław Kot. „Reformacja w Polsce” pomimo problemów finansowych wychodziła z większą lub mniejszą częstotliwością do końca okresu międzywojennego⁵².

Inne periodyki interprotestanckie to tytuły poświęcone problematyce funkcjonowania szkół niedzielnych. W 1929 roku z inicjatywy ewangelików reformowanych powstała „Szkoła Niedzielna”, wydawana raz na miesiąc przez międzywyznaniowe Zrzeszenie Szkół Niedzielnych w Polsce. Redaktorem naczelnym został Kazimierz Tosio. W miesięczniku propagowano idee szkół niedzielnych, które miały nauczać Biblii. W 1933 roku wydawanie przerwano wskutek złej sytuacji finansowej. Po trzech latach na miejsce „Szkoły Niedzielnej” założono metodystyczny „Kwartalnik Szkół Niedzielnych”, wychodzący do końca 1937 roku. W styczniu 1938 nazwę zmieniono na „Szkoła Niedzielna” z podtytułem „Przewodnik dla nauczycieli szkół niedzielnych”. Od tego czasu było to formalnie pismo baptystów, a w rzeczywistości ponownie organ Zrzeszenia Szkół Niedzielnych. Redaktor naczelny z okresu 1938–1939 to kalwiński pastor Emil Jelinek, sprawujący jednocześnie godność sekretarza generalnego Zrzeszenia. Pismo, redagowane przez kalwinistę, miało charakter ekumeniczny. Środki na utrzymanie czerpało z funduszu prasowego „Szkółki Niedzielnej”, na który przekazywali wpłaty metodyści, ewangelicy reformowani, ewangeliczni chrześcijanie, Związek Słowiańskich Zborów Baptystów i Unia Zborów Baptystycznych Języka Niemieckiego. Periodyk stanowił przykład autentycznej międzywyznaniowej współpracy, wybiegającej w przyszłość⁵³.

Zaprezentowany artykuł stanowi próbę syntetycznego zarysu dziejów polskiej prasy luterkańskiej i kalwińskiej do 1939 roku, z zasygnalizowaniem wątków ekumenicznych. W podsumowaniu trzeba podkreślić, że to w wielkiej mierze pod wpływem lektury prasy ewangelickiej kształtowały się patriotyczne postawy, jakim jej odbiorcy dali wyraz w czasie II wojny światowej, jako polscy żołnierze, uczestnicy konspiracji antyhitlerowskiej i ofiary hitleryzmu.

⁵² J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa...*, s. 188–189, 348–349.

⁵³ Tamże, s. 189, 290, 360–361.

RELIGIOUS MAGAZINES AS GUARD OF POLISH IDENTITY FROM THE PAST OF THE LUTHERAN AND CALVIN PRESS TO 1939

Summary

Socio-religious magazines constitute a valuable source of information on the history of minority religious groups. Editors of Polish evangelical periodicals existing since the twentieth century contributed to the polonization of the evangelical environment, development of a patriotic base marked by the presence of a high number of Polish evangelists by 1918 – under the second Republic of Poland during the second World War. The oldest title was the Lutheran “Evangelical Herald” edited from 1863 by Pastor Leopold Otto, reactivated in 1869 under the editorship of Priest Juliusz Bursch. The publication was continued in independent Poland. Informative and pastoral objectives were pursued by the “Evangelical Voice” performing since 1937 the functions of principal pastoral organ for the Lutheran rituals. Evangelical periodicals having national Polish character were published during the era of the Prussian and Austrian invasion and in various parts of the country after the attainment of independence by Poland. There was a dynamic development of the Ausburg- Evangelical press in the Cieszyń district of Silesia region. Polish Lutheran magazines were also published in exile. In the years 1925 to 1939 the Calvinists (reformist evangelists) possessed their own press titles that were focused on two commonalities: Unity of Warsaw and Wilno. In Warsaw, until now, a title with great traditions known as “Jednota” is published.